

W obliczu Zagłady

Materiały pomocnicze

Terminy

i postaci kluczowe:

Sprawiedliwy wśród Narodów Świata

Yad Vashem

szmalcownik

sprawca

Rada Pomocy Żydom „Żegota”

ludobójstwo

zbrodniarz wojenny

proces norymberski

Zofia Kossak-Szczucka

Irena Sendlerowa

Oskar Schindler

Jan Karski

Szmul Zygielbojm

Raoul Wallenberg

Chiune Sugihara

Henryk Sławik

Adolf Eichmann

Jan Dobraczyński

Kalendarium

Jesień 1939 – początek stopniowego izolowania Żydów od Polaków poprzez serię przepisów prawnych, nakaz noszenia opasek, pracę przymusową, ograniczenia możliwości poruszania się i wykluczenie z życia gospodarczego, kulturalnego i społecznego poprzez izolację w zamkniętych dzielnicach (gettach).

III 1940 – raport Jana Karskiego dla Rządu RP na uchodźstwie informujący o nastrojach niechęci wobec ludności żydowskiej wśród Polaków zamieszkujących Kresy Wschodnie.

24–29 III 1940 – zajścia antyżydowskie w Warszawie.

VIII 1940 – zajścia antyżydowskie w Paryżu.

4I 1941 – pierwsze żądanie przedstawiciela władz polskich na uchodźstwie wobec czynników wojskowych Wielkiej Brytanii dotyczące bombardowania obozu koncentracyjnego Auschwitz w Oświęcimiu, który w tym czasie był przede wszystkim miejscem prześladowania polskich więźniów politycznych.

II 1941 – zajścia antyżydowskie w Hadze i Amsterdamie.

IV 1941 – zajścia antyżydowskie w Antwerpii.

22 VI 1941 – atak niemiecki na ZSRR, początek masowych mordów ludności żydowskiej przez Einsatzgruppen.

VI/VII 1941 – lokalne pogromy antyżydowskie z udziałem ludności miejscowej (Polaków, Ukraińców, Litwinów) po rozpoczęciu wojny niemiecko-radzieckiej na Wschodzie.

10 VII 1941 – mord ludności żydowskiej (300–400 osób) przez polskich sąsiadów w Jedwabnem.

15 X 1941 – wprowadzenie w Generalnym Gubernatorstwie kary śmierci dla Żydów (za opuszczanie gett) i Polaków (za wszelką pomoc, w tym ukrywanie ludności żydowskiej).

XII 1941 – uruchomienie pierwszego obozu zagłady dla Żydów Kulmhof w Chełmnie nad Nerem.

III 1942 – początek masowego mordowania Żydów z Generalnego Gubernatorstwa w obozach zagłady w Bełżcu, Sobiborze, Treblince i na Majdanku w Lublinie oraz Żydów z Europy Zachodniej w komorach gazowych obozu Auschwitz-Birkenau.

W obliczu Zagłady

Materiały pomocnicze

27 IX 1942 – utworzenie Tymczasowego Komitetu Pomocy Żydom im. Konrada Żegoty przez Delegaturę Rządu RP na Kraj.

XI/XII 1942 – druga misja Jana Karskiego, przekazanie Rządowi RP na Uchodźstwie oraz rządowi Wielkiej Brytanii, a następnie prezydentowi USA (VII 1943) obszernego raportu o sytuacji i zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich.

4 XII 1942 – utworzenie Rady Pomocy Żydom „Żegota” przy Delegaturze Rządu RP na Kraj.

10 XII 1942 – nota polskiego ministra spraw zagranicznych Rządu RP na Uchodźstwie do rządów Narodów Zjednoczonych dotycząca zbrodni niemieckich na ludności żydowskiej w okupowanej Polsce.

IX 1943 – pierwszy wyrok śmierci Sądu Specjalnego Cywilnego Okręgu Warszawskiego na tzw. szmalcownika (za szantażowanie i wydawanie w ręce władz niemieckich ukrywających się obywateli polskich narodowości żydowskiej).

Informacje na temat wywiadów – krótkie biografie osób

siostra Andrzeja, Maria Górka – ur. 1917 w Łodzi. Przed wojną wstąpiła do zgromadzenia zakonnego sióstr urszulanek szarych w Warszawie. W czasie wojny współpracowała z Zofią Kossak-Szczucką, Ireną Sendlerową i „Żegotą”, organizując opiekę dla dzieci żydowskich. W 1997 r. uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Michał Głowiński – ur. 1934 w Pruszkowie. W czasie wojny przebywał z najbliższą rodziną w getcie warszawskim, a następnie ukrywał się po aryjskiej stronie. Dzięki pomocy Ireny Sendlerowej znalazł schronienie w klasztorze w Turkowicach k. Hrubieszowa, gdzie doczekał zakończenia wojny. Obecnie jest cenionym teoretykiem literatury, profesorem w Instytucie Badań Literackich PAN. Swoje wojenne losy opisał w książce *Czarne sezony*.

Mina Fuks – ur. 1934 w Warszawie. W czasie wojny przebywała m.in. w getcie w Warszawie i Łodzi. Była więziona w obozach koncentracyjnych Auschwitz i Stutthof. Uczestniczyła w tzw. marszu śmierci z tego obozu. Po wojnie wyjechała do Izraela.

Maria Szarach – ur. 1924 w Warszawie. W czasie wojny przebywała wraz z rodziną w getcie w Lublinie i Warszawie. Była zatrudniona w niemieckiej firmie budowlanej w Małkini, gdzie latem 1942 r. widziała transporty kolejowe z warszawskimi Żydami jadące do Trebłinki. Po wojnie mieszkała w Warszawie, skąd w 1968 r. wyjechała do Australii.

W obliczu Zagłady

Materiały pomocnicze

Lila Lam-Nowakowska – ur. 1924 w Stanisławowie. W czasie wojny przebywała w getcie w Stanisławowie i Warszawie, a następnie w licznych obozach koncentracyjnych na terenie Czech, Austrii (Mauthausen) i Niemiec.

Majer Grosman – ur. 1926 w Warszawie. W czasie wojny przebywał wraz z rodziną w getcie warszawskim. Trafił do obozu zagłady w Treblince, skąd udało mu się uciec. Brał udział w powstaniu kwietniowym w getcie warszawskim (IV–V 1943) oraz w powstaniu warszawskim (VIII–X 1944). Po wojnie został oficerem LWP, mieszkał w Łodzi, skąd w 1969 r. wyjechał do Kopenhagi.

Informacje na temat głównych postaci i autorów wykorzystywanych źródeł

Zofia Kossak-Szczucka (1889–1968) – pisarka, podczas okupacji współorganizatorka Frontu Odrodzenia Polski (w latach 1942–1943 redaktorka pisma „Prawda”) i Rady Pomocy Żydom (nie weszła jednak do jej kierownictwa). Latem 1942 r. opublikowała *Protest* wobec eksterminacji Żydów, wzywający jednocześnie chrześcijan do pomocy prześladowanym i mordowanym. W latach 1943–1944 więziona w obozie Auschwitz w Oświęcimiu. Po przeniesieniu do więzienia na Pawiaku w Warszawie została skazana na śmierć. Dzięki pomocy polskiego podziemia została uwolniona i wzięła udział w powstaniu warszawskim w 1944 r. Po wojnie przez 12 lat przebywała na emigracji w Anglii. Po powrocie do Polski w 1957 r. współpracowała z prasą katolicką oraz pisała poczytne powieści historyczne. W 1985 r. pośmiertnie uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Irena Sendlerowa – ur. 1910 w Otwocku k. Warszawy, w czasie wojny zatrudniona w Wydziale Opieki Społecznej Zarządu Miasta Warszawy, udzielała pomocy prześladowanym Żydom. Gdy w 1942 r. powstała Rada Pomocy Żydom „Żegota”, nawiązała współpracę z tą organizacją, stając na czele referatu dziecięcego. Dzięki wsparciu finansowemu i kontaktom tej organizacji mogła usprawnić działania grupy współpracowników, pomagając swym podopiecznym. Ratowała od śmierci żydowskie dzieci z getta, umieszczając je przy polskich rodzinach bądź grupowo w domach opieki, sierocińcach, klasztorach, w instytucjach opiekuńczych i wychowawczych. W ten sposób zdołała ocalić ok. 2500 żydowskich dzieci z warszawskiego getta. W 1965 uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata, w 2003 r. otrzymała z rąk prezydenta RP Order Orła Białego. Jej kandydatura została dwukrotnie zgłoszona do Pokojowej Nagrody Nobla.

W obliczu Zagłady

Materiały pomocnicze

Oskar Schindler (1908–1974) – niemiecki przemysłowiec, w czasie wojny założył w Krakowie (w dzielnicy Podgórze) fabrykę, w której produkowano naczynia emaliowane, a następnie amunicję dla niemieckiej armii. W fabryce Schindler zatrudnił ok. 1200 Żydów z krakowskiego getta. Kiedy rozpoczęto akcję likwidacji getta (V–VI 1942), starał się chronić żydowskich pracowników przed wysiedleniem, a w październiku 1944 r. ewakuował ich do swojej fabryki w Czechach. W 1967 r. uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Henryk Sławik (1894–1944) – dziennikarz, działacz społeczny i polityczny związany ze Śląskiem (uczestnik trzech powstań śląskich). W czasie wojny kierował Komitetem Obywatelskim ds. Opieki nad Uchodźcami Polskimi na Węgrzech. Organizował pomoc dla uchodźców cywilnych z Polski – zwłaszcza uciekających z Polski Żydów – wystawiając im dokumenty umożliwiające wyjazd na Zachód. Ratował dzieci żydowskie, dla których pomógł utworzyć sierociniec w miejscowości Vác pod Budapesztem. Został aresztowany w 1944 r. po zajęciu Węgier przez Niemców, następnie osadzony w obozie koncentracyjnym Mauthausen i tam zamordowany. Za uratowanie ok. 5 tys. Żydów został w 1990 r. pośmiertnie uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Jan Karski (Kozielewski) (1914–2001) – jako kurier Polskiego Państwa Podziemnego przekazał wolnemu światu wiadomości o sytuacji na terenach okupowanych. W czasie swej drugiej misji jesienią 1942 r. przekazał członkom Rządu RP na Uchodźstwie, a następnie politykom brytyjskim, amerykańskim (w tym prezydentowi USA) i przedstawicielom organizacji żydowskich w Ameryce raport o Zagładzie na okupowanych ziemiach polskich z prośbą o udzielenie pomocy mordowanym Żydom. Informacje na ten temat uzyskał od członków podziemnych organizacji żydowskich. Sam również wchodził dwukrotnie do getta w Warszawie, udało mu się także dotrzeć do obozu w Izbicy Lubelskiej, gdzie obserwował przygotowania transportu Żydów do obozu zagłady w Bełżcu. Po II wojnie światowej pozostał w USA. Wykładał historię najnowszą i politologię na Uniwersytecie Georgetown w Waszyngtonie. W 1982 r. uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Jan Dobraczyński (1910–1994) – pisarz katolicki, działacz społeczny i polityczny. Przed wojną związany z ruchem narodowym, był członkiem Stronnictwa Narodowego. W latach 1936–1939 publikował w związanym z Obozem Narodowo-Radykalnym tygodniku „Prosto z mostu”, w którym zamieszczał antysemityczne teksty. Brał udział w wojnie obronnej 1939 r., a następnie uczestniczył w konspiracji wojskowej, był oficerem Narodowej Organizacji Wojskowej i Armii

W obliczu Zagłady

Materiały pomocnicze

Krajowej. Uczestniczył w powstaniu warszawskim w 1944 r. W czasie okupacji współpracował z Zofią Kossak-Szczucką, żeńskimi zgromadzeniami zakonnymi i sierocińcami w akcji ratowania dzieci żydowskich. Po wojnie aktywnie działał w Stowarzyszeniu PAX, był posłem na sejm, angażował się w politykę po stronie władz komunistycznych. W 1993 r. uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Szum Zygielbojm (1895–1943) – żydowski działacz związkowy i polityczny, członek władz Bundu, radny Warszawy, a następnie Łodzi. Po wybuchu wojny znalazł się na emigracji, gdzie od 1942 r. był delegatem żydowskim w polskiej Radzie Narodowej rezydującej w Londynie. 12 V 1943 r. popełnił samobójstwo na znak protestu przeciwko bierności świata wobec Zagłady.

Raoul Wallenberg (1912–?) – szwedzki przemysłowiec i dyplomata, w 1944 r. został sekretarzem ambasady szwedzkiej w Budapeszcie. Kiedy wiosną 1944 r. Niemcy rozpoczęli deportacje Żydów węgierskich do Auschwitz, Wallenberg jako przedstawiciel państwa neutralnego w porozumieniu z Nuncjaturą Apostolską w Budapeszcie, Szwedzkim i Międzynarodowym Czerwonym Krzyżem świadczył pomoc zagrożonym Żydom przez przyznawanie im szwedzkiego obywatelstwa i paszportów, co gwarantowało im nietykalność i bezpieczeństwo. W styczniu 1945 r. został aresztowany przez NKWD pod zarzutem szpiegostwa i wywieziony do Moskwy. Jego dalsze losy nie są znane. W 1966 r. uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Chiune Sugihara (1900–1966) – japoński dyplomata, w latach 1939–1940 wicekonsul w ambasadzie Japonii w Kownie na Litwie. Wbrew własnemu rządowi wraz z żoną wystawiał żydowskim uciekinierom wizy tranzytowe z możliwością przejazdu przez Japonię. Wyjednał dla tych osób od rządu ZSRR prawo do podróży przez Syberię. Przybyli do Japonii z Litwy Żydzi korzystali z pomocy polskiego dyplomaty Tadeusza Romera. W 1984 r. uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Mordechaj Gebirtig (1877–1942) – ludowy poeta i pieśniarz żydowski, z zawodu stolarz. Mieszkał w Krakowie, zginął wraz z dwiema córkami i żoną, zastrzelony przez żołnierza niemieckiego w czasie akcji wysiedleńczej z getta. Autor popularnych wierszy i piosenek żydowskich, do których sam pisał melodie.

W obliczu Zagłady

Materiały pomocnicze

Adolf Eichmann (1906–1962) – członek SS, kierownik referatu spraw żydowskich w gestapo, odpowiedzialny za realizację „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Kierował wydziałem Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, który zajmował się deportacjami Żydów z różnych krajów Europy do obozów zagłady zlokalizowanych na okupowanych ziemiach polskich. W 1941 r. po raz pierwszy odwiedził obóz Auschwitz w Oświęcimiu. 20 I 1942 r. zorganizował konferencję w Wannsee pod Berlinem, na której jego zwierzchnik Reinhard Heydrich oficjalnie powierzył mu realizację „ostatecznego rozwiązania”. Wypełniając to zadanie, Eichmann wykazał się wzorową sprawnością biurokratyczną i żelazną konsekwencją. Był gorliwy w wykonywaniu powierzonych mu obowiązków i zadań. Od marca 1944 r. był osobiście odpowiedzialny za transporty Żydów z Węgier do Auschwitz-Birkenau, zyskał sobie miano „mordercy zza biurka”. Po wojnie został aresztowany w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec. W 1946 r. udało mu się zbiec do Argentyny. 2 V 1960 r. został aresztowany na przedmieściu Buenos Aires przez izraelski wywiad i wywieziony do Izraela, gdzie w Jerozolimie wytoczono mu publiczny proces. 2 XII 1961 r. został skazany na śmierć za zbrodnie przeciwko narodowi żydowskiemu i zbrodnie przeciwko ludzkości. Wyrok wykonano 31 V 1962 r.

Słowniczek pojęć i terminów

Yad Vashem (Jad Waszem) – hebrajska nazwa Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu działającego w Jerozolimie w Izraelu. Instytut powstał w 1953 r. Pełni funkcje pomnika historycznego, muzeum, centrum edukacyjnego i placówki naukowo-badawczej. Od 1963 r. przyznaje medal Sprawiedliwego wśród Narodów Świata osobom, które w czasie Holokaustu ratowały bezinteresownie Żydów.

kolaboracja – świadoma współpraca obywatela okupowanego kraju z władzami okupacyjnymi na rzecz tych władz, ze szkodą dla własnego państwa i jego obywateli. Określenie to zostało przyjęte w okresie II wojny światowej jako nazwa stosunków francuskiego rządu Vichy marszałka Philippe’a Pétaina z III Rzeszą Niemiecką.

szmalcownik – potoczne określenie człowieka trudniącego się zarobkowo szantażowaniem i denuncjowaniem ukrywających się po aryjskiej stronie Żydów, którzy nielegalnie opuszczali getta. Od wprowadzenia kary śmierci za ukrywanie lub pomoc ludności żydowskiej (15 X 1941) szmalcownicy stali się świadomymi pomocnikami Niemców w mordowaniu ludności żydowskiej,

W obliczu Zagłady

Materiały pomocnicze

a także wrogami Polaków ratujących Żydów. Od 1943 r. sądy cywilne i wojskowe Polskiego Państwa Podziemnego wydawały wyroki śmierci na szmalcowników, jako zdrajców państwa i narodu polskiego.

Rada Pomocy Żydom „Żegota” – konspiracyjna organizacja społeczna utworzona w grudniu 1942 r. przy Delegaturze Rządu RP na Kraj w wyniku przekształcenia Tymczasowego Komitetu Pomocy Żydom, działającego od września 1942 r. pod kierownictwem Zofii Kossak-Szczuckiej. W „Żegocie” zasiadali przedstawiciele m.in. partii politycznych i organizacji społecznych: katolickich, żydowskich, lewicowych i demokratycznych. Działalność „Żegoty” finansował Rząd RP na Uchodźstwie (90% środków) oraz organizacje żydowskie. Terenem działania była głównie Warszawa i okolice, ale w 1943 r. powstały rady okręgowe w Krakowie i Lwowie. Rada pomagała ukrywającym się, wspierała materialnie ok. 4 tys. osób, dostarczała fałszywe dokumenty (ok. 50 tys.), starała się o mieszkania i kryjówki, organizowała opiekę nad dziećmi. Łącznie udzieliła pomocy kilkuset tysiącom osób. Współdziałała z Armią Krajową w zwalczaniu szmalcowników i szantażystów, apelowała o udzielanie pomocy Żydom, zorganizowała kilka ucieczek z obozów pracy i przerzutów uciekinierów na Węgry. W styczniu 1945 r. zakończyła działalność.

ludobójstwo – ang. *genocide*, termin utworzony w 1944 r. przez polskiego prawnika żydowskiego pochodzenia Rafała Lemkina, określający masowe zabijanie lub eksterminację grup ludzkich, przyjęty w prawie międzynarodowym po II wojnie światowej.

zbrodnie wojenne – działania naruszające normy i zwyczaje wojenne skodyfikowane w 1919 r. dla określenia i ścigania osób dopuszczających się takich zbrodni w czasie I wojny światowej. Po II wojnie światowej Komisja Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych ustaliła następujące rodzaje zbrodni wojennych: 1) zbrodnie przeciwko pokojowi – planowanie, przygotowanie, rozpoczęcie i prowadzenie wojny napastniczej lub będącej pogwałceniem traktatów wojny, porozumień lub międzynarodowych umów oraz współuczestniczenie w którymkolwiek z wymienionych czynów; 2) pogwałcenie praw i zwyczajów wojny – m.in. morderstwa, nieludzkie traktowanie ludności zamieszkującej okupowane terytoria, deportacje (np. na roboty przymusowe), mordowanie i złe traktowanie jeńców wojennych, zabijanie zakładników, przywłaszczenie własności publicznej i prywatnej, burzenie miast, osiedli, wsi oraz wszelkie zniszczenia nieusprawiedliwione koniecznością wojenną; 3) zbrodnie przeciwko ludzkości – m.in. prześladowania, morderstwa, deportacje, eksterminacja i inne nieludzkie

W obliczu Zagłady

Materiały pomocnicze

czyny, których celem jest zniszczenie całości lub części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej.

proces norymberski – proces sądowy toczący się przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze w latach 1945–1946 przeciwko 22 głównym zbrodniarzom III Rzeszy, oskarżonym o popełnienie czterech rodzajów zbrodni: uczestnictwa w spisku w celu popełnienia zbrodni międzynarodowej, zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni wojennych. Wyrok śmierci wydano na dwunastu oskarżonych, trzech uniewinniono.

Wskazówki bibliograficzne

Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie, pod redakcją naukową Feliksa Tycha, Warszawa 2005.

Robert Szuchta, Piotr Trojański, *Holokaust. Zrozumieć dlaczego*, Warszawa 2006.

Barbara Engelking, „Szanożony panie gistażo”. *Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940–1941*, Warszawa 2003.

Jan Grabowski, *Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943*, Warszawa 2004.

Jan Tomasz Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.

Raul Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie. Zagłada Żydów 1939–1945*, Warszawa 2007.

Anne Frank, *Dziennik*, Kraków 2001.

Michał Grynberg, *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993.

Kazimierz Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968.

Dariusz Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich*, [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, pod redakcją Andrzeja Żbikowskiego, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2006.

Ewa Kurek-Lesik, *Gdy klasztor znaczył życie. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Kraków 1992.

Grzegorz Łubczyk, *Polski Wallenberg. Rzecz o Henryku Stawiku*, Warszawa 2003.

Matka dzieci Holocaustu. Historia Ireny Sendlerowej, opracowała Anna Mieszkowska, Warszawa 2005.

Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały, pod redakcją Andrzeja Żbikowskiego, Warszawa 2006.

W obliczu Zagłady

Materiały pomocnicze

Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945, opracowali Władysław Bartoszewski i Zofia Lewinówna, wydanie trzecie uzupełnione, Warszawa 2007.

Teresa Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1940–1943*, Warszawa 1982.

Tomasz Szarota, *U progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie*. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kołno, Warszawa 2000.

Mateusz Szpytma, Jarosław Szarek, *Sprawiedliwi wśród narodów świata. Przejmująca historia polskiej rodziny, która poświęciła swoje życie, ratując Żydom*, wydanie drugie uzupełnione, Kraków 2007.

Marcin Urynowicz, *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, pod redakcją Andrzeja Żbikowskiego, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2006.

E. Thomas Wood, Stanisław M. Jankowski, *Karski. Opowieść o emisariuszu*, Kraków – Oświęcim 1996.

David S. Wyman, *Pozostawieni własnemu losowi. Ameryka wobec Holocaustu 1941–1945*, Warszawa 1994.

Andrzej Żbikowski, *U genezy Jedwabnego. Żydzi na kresach północno-wschodniej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006.

Henryk Grynberg, *Żydowska wojna. Ojciec*, Warszawa 1989.

Hanna Krall, *Hipnoza*, Warszawa 1998.

Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*, wstęp Norman Davies, opracował Andrzej Krzysztof Kunert, Kraków 2004.

Zofia Nałkowska, *Przy torze kolejowym*, [w:] Zofia Nałkowska, *Medaliony* (wiele wydań).

Andrzej Szczypiorski, *Początek*, Poznań 1999.